

Cena 3,95 zł

STAROŻYTNIE CYWILIZACJE 45

NUBIA I

Podróż przez tysiąclecia

**POD DOMINACJĄ
EGIPTU**

**W OCZACH PISARZY
ANTYCZNYCH**

OKRES MEROICKI

**POMNIKI
WŁADCÓW
MEROE**

SPOŁECZEŃSTWO

**CMENTARZYSKA,
ŚWIĄTYNIE, PAŁACE**

RELIGIA

**ODKRYWANIE
ZAPOMNIANEGO
ŚWIATA**

AMERCOM
COLLECTION

Starożytne cywilizacje stanowiły kolebkę, w której zaczęła się kształtować nasza dzisiejsza tożsamość kulturowa. Bez ich poznania nie jesteśmy w stanie odnaleźć swoich korzeni historycznych i w pełni zrozumieć własnej tradycji. Co dwa tygodnie kolejne numery „Starożytnych Cywilizacji” przybliżą Czytelnikom historię życia codziennego, kulturę i sztukę krain i ludów szeroko rozumianej Starożytności.

HISTORIA

POD DOMINACJĄ EGIPTU 3-5

W OCZACH PISARZY ANTYCZNYCH 6-7

OKRES MEROICKI 8-9

**POMNIKI WŁADCÓW
MEROE** 10-13

**LUDZIE I ICH ŻYCIE
SPOŁECZEŃSTWO** 14-15

**NAUKA I KULTURA
CMENTARZYSKA, ŚWIĄTYNIE, PAŁACE** 16-17

RELIGIA 18-19

ODKRYWANIE ZAPOMNIANEGO ŚWIATA 20

CHRONOLOGIA 21

Warunki prenumeraty:

Koszt prenumeraty 26 numerów wynosi 70 zł, natomiast 52 numerów - 140 zł. W jednej przesyłce będą wysyłane łącznie 2 numery „Starożytnych Cywilizacji”.

Prenumeratę można zacząć od dowolnego numeru (również od pierwszego).

Prosimy o czytelne zaznaczenie na przelewie tytułu pisma i numeru rozpoczynającego prenumeratę oraz danych prenumeratora.

Blankiet na wpłatę można wydrukować na stronach WWW w Internecie pod adresem: <http://www.amercom.com.pl>

Uwaga: w związku ze zmianą numeru rachunku, wpłaty prosimy kierować na nowy numer konta: Bank Zachodni WBK SA oddział I w Poznaniu 47 10901463 0000000046056434

W sprawie zakupu egzemplarzy archiwalnych prosimy kontaktować się z wydawcą, tel. (061) 85-15-147, e-mail: prenumerata@amercom.com.pl

Wszelkie opinie i uwagi o piśmie prosimy przysyłać na adres: opinie@amercom.com.pl

Na stronie tytułowej: Anulek ze świątyni Taharki w Dzabal Barkalu; ok. 680 r. p.n.e. W tle piramidy meroickie.

Ilustracje: FontShop, East News, Corel Stock Photo Library, Joanna Orłowa, Andrzej Leligdowicz, Bogdan Żurawski.

ISBN serii: 83-7235-712-9

Wydawca: **Polskie Media Amer.Com SA**
ul. Grochowe Łąki 6, 61-752 Poznań
tel. (0-61) 85-15-147, fax (0-61) 85-60-915
www.amercom.com.pl
prenumerata@amercom.com.pl

Redakcja i skład:
Media Plus sp. z o.o.
ul. Białostocka 24, 03-741 Warszawa
tel. (0-22) 670-00-40, 670-44-36
Biuro reklamy:
tel. (0-22) 670-00-40, 670-44-36

Redaktor naczelny: Bogusław R. Zagórski
Opracował: Andrzej Leligdowicz
Skład: Agnieszka Fiedler, Krzysztof Surala
Redakcja: Bożena Haluszczyńska, Krzysztof Jaśniol
Natalia Ślósarska

W następnym
zeszycie:

Azja Środkowa II

Seria „Starożytne Cywilizacje” obejmie m.in. niżej wymienione tematy - niektórym z nich poświęcimy więcej niż jeden zeszyt:

Amerka Północna
Armenia
Azja Środkowa
Birma
Chiny
Cypr
Dakowie
Egipt
Eldorado
Etruskowie
Grecja
Hetyci
Hunowie
Iberowie
Indie
Indonezja
Izrael
Japonia
Korea
Libijczycy
Mitanni
Nubia
Persowie
Rzym
Scytowie
Tajlandia
Turcy
Twórcy megalitów
Tybet
Wietnam
Złoty Wiek Paleolitu

W serii ukazały się już następujące numery:

1. Egipt I; 2. Rzym I; 3. Arabia I; 4. Egipt II; 5. Majowie; 6. Grecja I; 7. Rzym II; 8. Asyria; 9. Aztekowie; 10. Początki chrześcijaństwa; 11. Sumerowie; 12. Grecja II; 13. Arabia II; 14. Izrael I; 15. Egipt III; 16. Elam; 17. Grecja III; 18. Babilonia; 19. Inkowie; 20. Grecja IV; 21. Celtowie; 22. Dolina Indusu; 23. Rzym III; 24. Słowianie; 25. Grecja V; 26. Germanowie; 27. Indie I; 28. Rzym IV; 29. Syria; 30. Grecja VI; 31. Etiopia; 32. Fenicjanie; 33. Izrael II; 34. Kartagina; 35. Chiny I; 36. Grecja VII; 37. Czarna Afryka; 38. Trakowie; 39. Baltowie; 40. Kambodża; 41. Azja Środkowa I; 42. Olmekowie; 43. Iliria; 44. Persowie I; 45. Nubia I.

POD DOMINACJĄ EGIPTU

Na terytorium dzisiejszego Sudanu rozkwitały niegdyś wysoko rozwinięte, starożytne cywilizacje. Utrzymywały kontakty z egipskim sąsiadem, a o wzajemnych wpływach kulturowych świadczą odnalezione przez archeologów zabytki. Około 750 r. p.n.e. w Górnej Nubii powstało królestwo Kuszu. Tam po raz pierwszy w historii zjednoczyły się ludy zamieszkujące rozległy obszar od miejsca, gdzie Nil Biały łączy się z Błękitnym, aż po granicę z Egiptem.

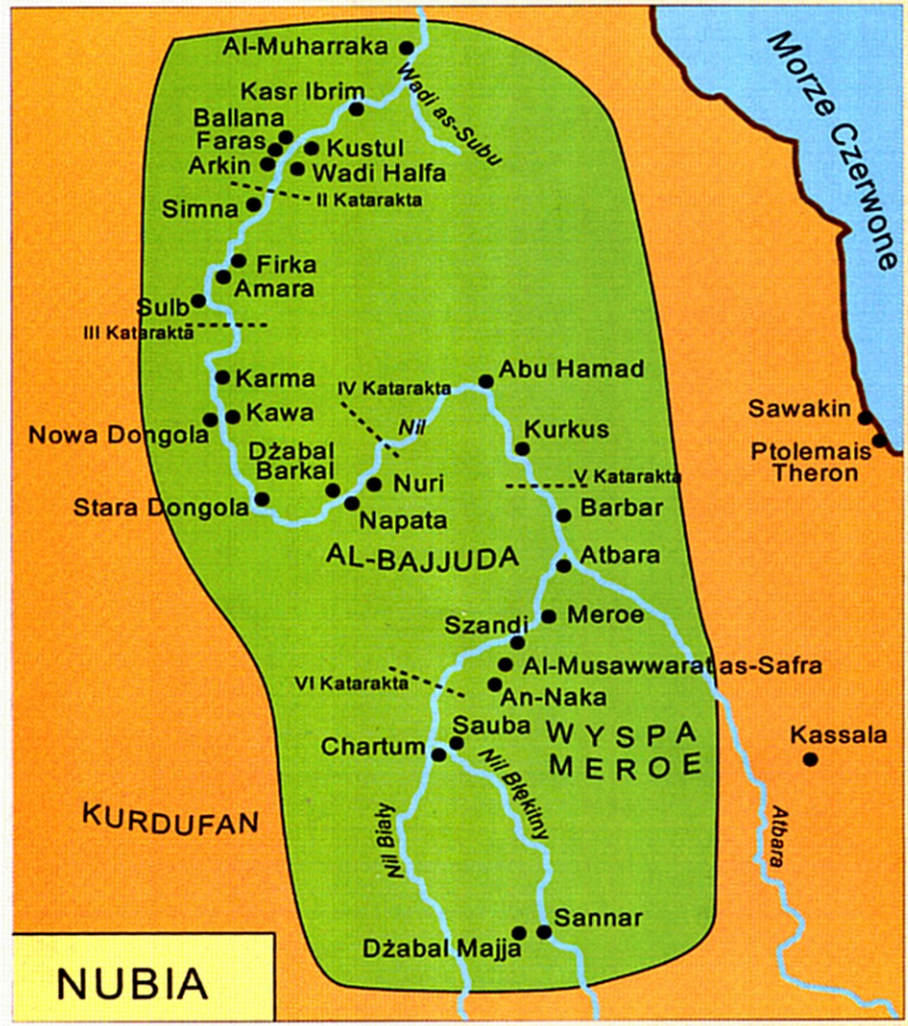
Średniowieczni geografowie arabscy nazywali tereny na południe od Egiptu Bilad as-Sudan - Kraj Czarnych. Już od wczesnego okresu dynastycznego jego północną częścią - Nubią, interesowali się faraonowie. Od końca IV tysiąclecia p.n.e. do około 2700 r. p.n.e. w Dolnej Nubii rozwijała się miejscowa kultura Grupy A, którą około 2200 r. p.n.e. zastąpiła kultura Grupy C. Dla obu charakterystyczne były abstrakcyjne, geometryczne wzory stosowane w sztuce. Jednocześnie z Grupą C w Górnej Nubii powstała kultura Karma (nazwana tak od miasta leżącego na południe od III Katarakty). Podczas badań pierwszych osad Grupy C naukowcy stwierdzili, że jej koczownicza ludność zajmowała się głównie hodowlą owiec. Warunki klimatyczne (susze) w III tysiącleciu p.n.e. zmusiły część pasterzy do osiedlenia się w Dolinie Nilu.

Stopniowy podbój Nubii

O zainteresowaniu Egipcjan Nubią świadczą przedmioty wykonane z materiałów pochodzenia nubijskiego, znajduwane w pochówkach nawet z okresu predynastycznego. Celem egipskich wypraw były wówczas kamieniołomy granitu oraz złoto i niewolnicy. W okresie Starożytności (ok. 2700-2200 r. p.n.e.) ekspedycje docierały do Dar Furu. Sprowadzano złoto,

Prehistoryczne ryty skalne z rejonu Abki w pobliżu II Katarakty.

wonności, heban, drewno akacji nilowej, kość słoniową, olej, dzidy, skóry panter, strusie pióra oraz żywe zwierzęta (np. małpy, żyrafy).

W okresie Średniego Państwa (ok. 2200-1800 r. p.n.e.) rozpoczęto regularny podbój Nubii. W rejonie II Katarakty we wzniesionych przez Egipcjan warowniach stacjonowały garnizony strzegące bezpieczeństwa granic. Sezostris III

(ok. 1878-ok. 1842 r. p.n.e.), władca z XII dynastii, musiał tłumić powstania nubijskie. Kazał przekopać wzdłuż I Katarakty kanał zwany *dobrze są drogi Chakaur*, umożliwiającą wprowadzenie regularnej komunikacji Nilem i otwierającą drogę ekspansji militarnej.

Państwo karmańskie za panowania Hyksosów (XV i XVI dynastia) w Egipcie osiągnęło krótkotrwały szczyt swej potęgi. Władcy przejęli zarząd nad fortecami, a także skupili w swoich rękach handel z potężnym sąsiadem. Założyciel XVIII dynastii, Ahmose (ok. 1567-ok. 1546 r. p.n.e.) wypędził Hyksosów z Egiptu, a następnie

**Świątynia w Sulbie
wzniesiona przez
Amenhotepa III
(ok. 1391-1353 r. p.n.e.).**

odzyskał Dolną Nubię. Wkrótce ustanowiono jej gubernatora, rezydującego w twierdzy Buhen. Jako wicekról Kuszu był on jedną z najpotężniejszych postaci w państwie egipskim i nosił tytuł *królewskiego syna Kuszu*. Wyprawa Totmesa II zniszczyła w XVI w. p.n.e. kulturę Karmy, przerywając na dłuższy czas samodzielny rozwój Nubii.

W okresie Nowego Państwa (ok. 1567-ok. 1085 r. p.n.e.) władza Egipcjan sięgała do IV Katarakty. Na okupowanym terytorium wznoszono miasta i budowano sanktuaria tebańskiego Amona-Re oraz wprowadzano administrację, której podstawowym zadaniem było ściąganie trybutów. Egipskie świątynie posiadały w Nubii majątki ziemskie, od których pobierały daniny. Część z nich rozwinęła się w potężne jednostki gospodarcze. Niektóre jeszcze na początku okresu napatańskiego były znaczącymi ośrodkami kultu.

Królestwo Kuszu

Nazwa Kusz pojawiła się po raz pierwszy w tekstach egipskich w okresie Średniego Państwa, za czasów panowania Sezostrisa I (ok. 1962-ok. 1928 r. p.n.e.), drugiego władcy XII dynastii. Początkowo oznaczała północną część Górnej Nubii, później południową Nubię, wreszcie całe państwo. Około 750 r. p.n.e. powsta-

ło niezależne królestwo Kuszu, które w czasach największego rozkwitu sięgało od Hiera Sykaminos (obecnej Al-Muharraki) na północy, po VI Kataraktę na południu. Niekorzystne warunki komunikacyjne między poszczególnymi częściami rozległego terytorium - Nil na wielu odcinkach nie był splawny, a drogi pustyńskie wymagały zakładania i utrzymywania studni - wpływały na zróżnicowany rozwój odizolowanych od siebie części kraju.

Okres napatański

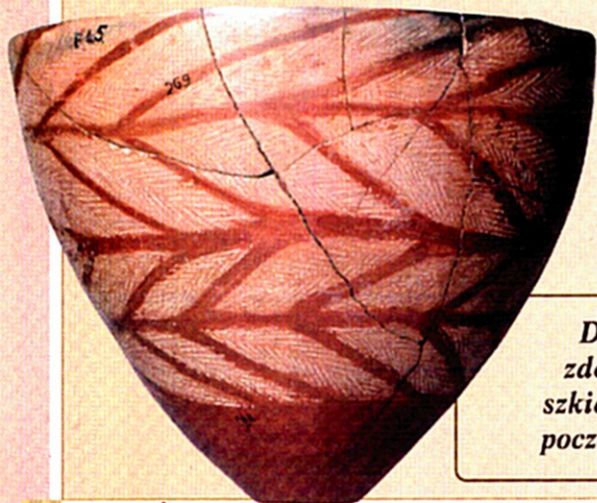
Królestwo Kuszu objęło ziemie zajmowane wcześniej przez ludność kultury karmańskiej. Jego dzieje dzieli się na okres napatański i meroicki. Nazwa pierwszego królestwa pochodzi od Napaty, założonej prawdopodobnie w czasach Totmesa III (ok. 1504-ok. 1450 r. p.n.e.). Na początku było to miasto graniczne i główny ośrodek przeładunku towarów na szlaku handlowym ze środkowej Afryki do Egiptu. Usytuowane na lewym brzegu Nilu, naprzeciw Dżabal Barkalu i na północ od współczesnego miasta Marawi, stało się z czasem ważnym ośrodkiem kultu tebańskiego Amona-Re.

*Duże naczynie gliniane
zdobione motywem rybiego
szkieletu. Kultura Grupy A;
początek III tysiąclecia p.n.e.*

W VIII w. p.n.e. Napata została stolicą królestwa oraz jego głównym centrum religijnym, a także miejscem koronacji i pochówku władców. Świadczą o tym znaleziska na cmentarzysku w Al-Kuru, na prawym brzegu Nilu, około 40 km poniżej Dżabal Barkalu. Pierwszych królów kuszyckich chowano tam w grobowcach w formie podziemnych komór przykrytych tumulusami, a później ceglany miastabami. Wyjątkiem był Taharka, pochowany na nowym cmentarzysku królewskim w Nuri, na przeciwległym brzegu Nilu, około 22,5 km w górę rzeki.

Kuszycki w Egipcie

Władców z wczesnego okresu dziejów państwa napatańskiego znamy jedynie z imion. Pierwszym był Alara. O jego następcy, Kaszcie (ok. 760-750 r. p.n.e.), wiadomo, że udał się do Teb, gdzie

**Świątynia w Simnie,
zbudowana przez Totmesa III
(ok. 1504-1450 r. p.n.e.).**

zmusił Szepnupet I, zwaną boską małżonką Amona, do adopcji swej córki, Amenardis. Syn Kaszty, Pianchi, sprawował władzę nad Tebaidą początkowo jedynie formalnie. Wezwany na pomoc przez kapłanów Amona pokonał Tefnachta, władcę z Sais w Delcie, który dążył do zjednoczenia pod swym berłem całego kraju. Wykuta na ogromnej, granitowej steli historię tej wojny Pianchi ofiarował świątyni w Dżabal Barkalu. Był pierwszym władcą Kusz, który na swoim grobie kazał wybudować piramidę. Panujący po nim Szabaka i Szebitku zasłynęli jako odnowiciele Egiptu, a Taharka uczynił z niego ponownie prawdziwą potęgę, której kres położył dopiero najazd asyryjski. Pod naporem Asyryjczyków Tanutamon (Tanutamani), ostatni Nubijczyk noszący tytuł faraona Egiptu, wycofał się do własnego kraju.

Przeniesienie stolicy do Meroe

Ruiny miasta Meroe leżą w pobliżu dzisiejszego Szandi na wschodnim brzegu Nilu, około 200 km na północny wschód od Chartumu. Od jego nazwy pisarze starożytni nadali całemu krajowi między Nilem, Atbarą i Nilem Błękitnym nazwę Insula Meroe - Wyspa Meroe. Królewską

rezydencję przeniesiono tam prawdopodobnie na początku VI w. p.n.e., za panowania Aspelti (593-568 r. p.n.e.), jednakże do III w. p.n.e. nadal grzebano władców w Napacie. Powodem zmiany stolicy było prawdopodobnie zniszczenie tej poprzedniej podczas wojennej kampanii faraona Psametyka II w 591 r. p.n.e. Ważną rolę odegrało także położenie - w Meroe występowała pora deszczowa. Rozległe doliny Al-Butany, Wadi al-Awatib i Wadi al-Hawad mogły dostarczyć więcej zboża i paszy niż wąski pas ziemi uprawnej między pustynią a Nilem w okolicach Napaty.

Kulturowe kontrasty

Z badań archeologicznych cywilizacji meroickiej wynika, że rozwój kultury na obszarach Dolnej i Górnej Nubii przebiegał odmiennie. Wykopaliska w Al-Musawwarat as-Safrze i Meroe wykazały ciągłość osadnictwa na rdzennym terytorium państwa od okresu napatańskiego aż do ostatecznego jego upadku. Natomiast na

północy znaczne obniżenie górnego poziomu terasy zalewowej Nilu, związane ze zmianami klimatycznymi, zmusiło miejscową ludność do opuszczenia kraju Wawat w Środkowej Nubii. Nastąpiło to prawdopodobnie z końcem II tysiąclecia p.n.e. Wyraźne ślady nowego osadnictwa datowane są dopiero na późny okres meroicki (I-IV w. n.e.). Dlatego niektórzy badacze sugerują, że obszar ten przez blisko tysiąc lat nie był zamieszkały. Według nich, ponowne zasiedlenie ziem było związane z koniecznością przeciwstawienia się Rzymianom, którzy z końcem I w. p.n.e. pojawili się u granic państwa.

Aplikacja z kości słoniowej przedstawiająca hienę. Kultura karmańska; ok. 1750-1550 r. p.n.e.

Naczynie z motywem zwierzęcym znalezione w Karmie.

W OCZACH PISARZY ANTYCZNYCH

Kontakty z cywilizacją starożytnego państwa Meroe, leżącego w głębi Czarnego Łądu i do niedawna mało znanego, były dla świata śródziemnomorskiego na tyle ważne, że opisali je w swych relacjach greccy i rzymscy podróżnicy oraz historycy i kronikarze.

Świątynne kolumny w Dżabal Barkalu zdobione wizerunkiem głowy bogini Hathor.

przez potomków Egipcjan, którzy zdezerterowali z armii faraona Psametyka II podczas jego wyprawy do Nubii w 591 r. p.n.e. Prawdopodobnie osiedlili się oni na terenie dzisiejszego Kurdufanu.

Następne wiadomości pochodzą od greckiego historyka Diodora Sycylijskiego. Cztery lata po Herodocie opisał on miasta położone nad Nilem oraz wyspy na rzece, a wśród nich wymienił Meroe. Dodał, że miejscowość o takiej nazwie została założona przez Kambyzesa. Szczególnie interesująca jest informacja o władzy kapłanów: *byli najpotężniejszymi w kraju i na ich rozkaz nawet król musiał umierać, dopóki władca Ergamenes nie położył kresu temu zwyczajowi.* Ów współczesny Ptolemeuszowi II monarcha, mający greckie wykształcenie, wysłał wojsko do świątyni i kazał zabić kapłanów Amona. Złamanie ich potęgi i otwarcie miasta na wpływy kultury helleńskiej było w historii Meroe wydarzeniem prawdziwie rewolucyjnym.

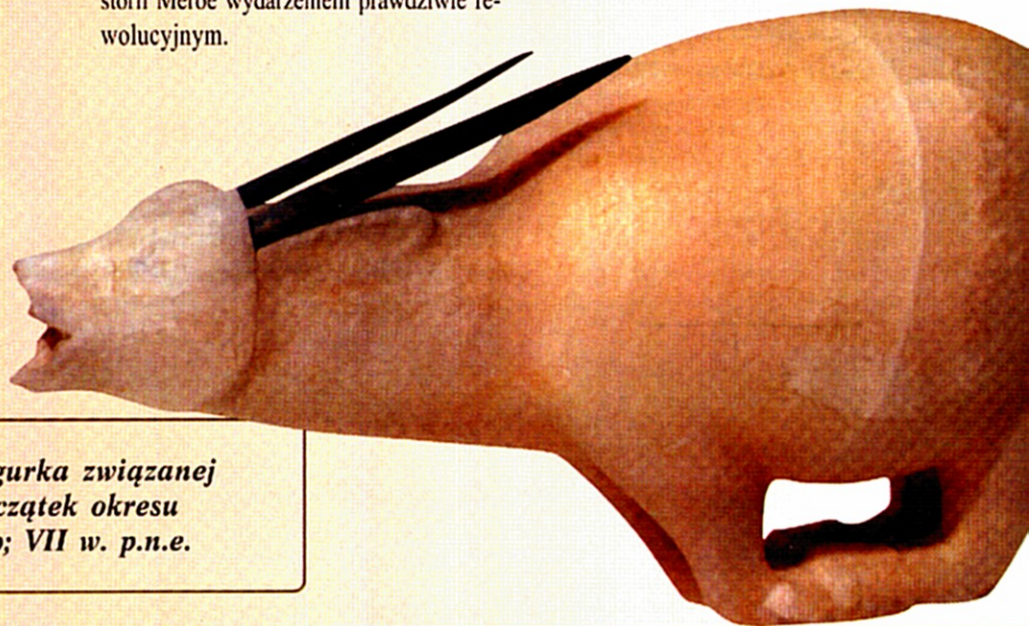
Starożytne przekazy

Pierwszym antycznym pisarzem, który wymienił Meroe z nazwy, był Herodot. Jego opis podróży do Egiptu został opublikowany około 430 r. p.n.e. Znany historyk dotarł daleko na południe, do miasta o nazwie Elefantyna, dzisiejszego Aswanu. Według niego, leżało ono na ówczesnej granicy pomiędzy Egiptem a Etiopią (tak określano wtedy królestwo meroickie). Można sądzić, że część informacji zaczerpnął bezpośrednio od spotkanych tam Meroitów. Od nich też zapewne usłyszał opowieść o krainie rozciągającej się na południe od Meroe, zamieszkaanej

Kolejnym autorem, któremu zawdzięczamy ważne wiadomości o Meroe, był Strabon. Pisarz ten spędził przeszło pięć lat w Bibliotece Aleksandryjskiej, a ponadto zwiedził wraz z legionami rzymskimi Dolinę Nilu aż do granic Etiopii. W swoim dziele „Geografia” opisał Meroe jako wyspę leżącą w górze rzeki, powyżej ujścia Astaborasu (obecnej Atbary) do Nilu. W księdze tej znajdujemy wiadomości o klimacie i wiele szczegółów z życia tamtejszej ludności. Najważniejszą informacją jest opis wojny pomiędzy państwem Meroe a Rzymianami za czasów urzędowania w Egipcie prefekta Gajusa Petroniusza (25-21 r. p.n.e.). Natomiast wiadomość o zniszczeniu Napaty przez Rzymian wydaje się wątpliwa. Cesarz August prowadził raczej pokojową politykę, a wysłana przez niego armia nie dysponowała ani czasem, ani środkami technicznymi niezbędnymi do pokonania takiej drogi.

Sztylet znaleziony w Karmie.

Alabastrowa figurka związanej antylopy. Początek okresu napatańskiego; VII w. p.n.e.

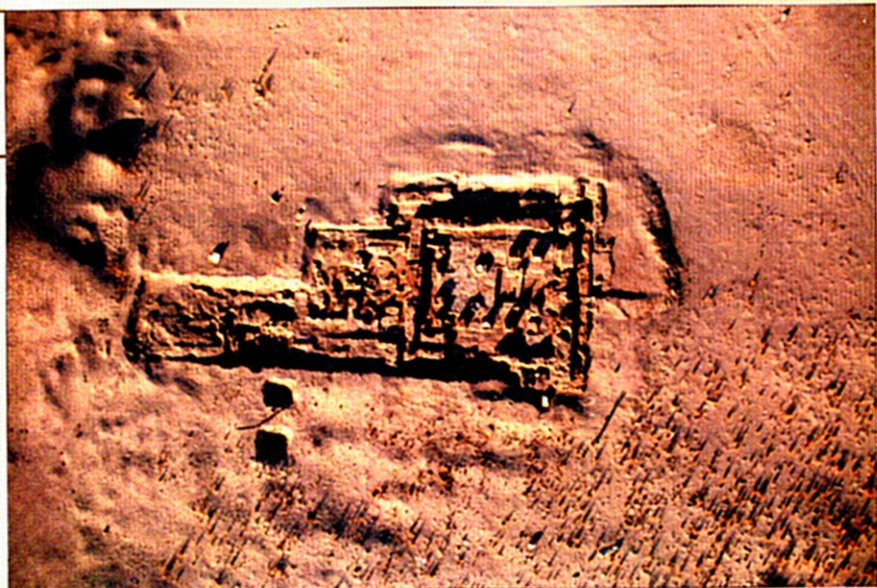

Zdjęcie lotnicze świątyni w pobliżu Karmy.

Pliniusz w swej „Historii naturalnej” opisał kampanię Petroniusza w Nubii. Wspominał też o dziejach ekspedycji, którą w 61 r. p.n.e. wysłał do Etiopii cesarz Neron. Wyprawa informowała, że wokół Meroe jest bardzo zielona roślinność, można dostrzec ślady nosorożców i słoni, a na horyzoncie widnieją lasy. Potwierdzeniem tych wiadomości są częste przedstawienia słoni w sztuce meroickiej, świadczące o ich powszechnym występowaniu.

Opis wyprawy do Sudanu pozostawił też filozof rzymski Seneka (ok. 4 r. p.n.e.-65 r. n.e.) w „Problemach przyrody”. Jej uczestnicy, poszukujący na rozkaz Nerona źródeł Nilu, dotarli do wielkich bagien, zarośniętych bujną roślinnością. Prawdopodobnie były to tereny As-Saddu w południowym Sudanie, gdzie bagienna flora stanowiła najpoważniejszą przeszkodę dla wszystkich wczesnych eksploratorów.

Meroe pojawia się także w wielogatkowej powieści przygodowej romansopisarza greckiego Heliodora z Emesy. Bohaterką napisanego w III w. n.e. dzieła

pod tytułem „Aithiopika” („Historia etiopska o Teagenesie i Charikleii”) jest córka króla Meroe. Treść utworu świadczy o tym, że autor znał to miasto: *Meroe jest metropolią Etiopów. Jest to wyspa w kształcie trójkąta, którą opływają trzy żeglowne rzeki: Nil, Astaborras i Asasobas... Żyją na niej wielkie zwierzęta, nawet słonie...: bogata jest też w lany zbóż, zwłaszcza jęczmienia, i to tak wysokiego, że zakrywają całego jeźdźcę na koniu lub na wielbłądzie...*

Kandake - królowa matka

Od Starożytności utrwalił się pogląd, że władczynią Meroe była królowa. W swoim dziele Strabon jako głównodowodzącego armii meroickiej wymienia Kandake. Termin ten rozumiany był przez autorów antycznych jako imię własne. Obecnie wiadomo, że był to tytuł zbliżony znaczeniowo do królowej matki lub

królewskiej małżonki panującego władcy. Wymieniają go liczne inskrypcje meroickie. O *kandake* pisali też Dion Kasjusz - Grek wspominający kampanię rzymską w Nubii, oraz Pliniusz, który podaje, że krajem rządziła królowa zwana Kandake, a imię to przejmowały kolejne władczynie. System dziedziczenia matrylinearnego, polegający na tym, że tron przechodził na syna siostry władcy, miał źródło w zwyczajach XXV dynastii.

W Dziejach Apostolskich, jedynym fragmencie Nowego Testamentu odnoszącym się do Meroe, znajdujemy historię o tym, jak diakon Filip ochrzcił człowieka z Etiopii, *emucha pełniącego wysoki urząd u Kandake, królowej Etiopów*. Wiadomo, że w I w. p.n.e. na tronie meroickim zasiadało kilka kobiet, jednakże nie ustalono dokładnej chronologii panowania poszczególnych władców i władczyń.

Figurka kobieca z okresu neolitu (IV tysiąclecie p.n.e.). Tego typu obiekty znajdowano na całym obszarze Nubii.

Ceramiczny puchar pochodzący z Karmy.

OKRES MEROICKI

Historia Meroe obejmuje okres od około 300 r. p.n.e. do 350 r. n.e. Jej chronologię ustalono na podstawie badań sekwencji grobów na poszczególnych cmentarzach królewskich.

Świątynia Apedemaka w An-Nace (rejon Al-Butany).

kraj, Południe, Północ, Zachód i Wschód. Wtedy król otrzymał łuk i kilka brązowych strzał. To samo nastąpiło w Pnubsie. Po ostatecznym uznaniu i otrzymaniu regaliów, król nadał dobra tamtejszej świątyni. W drodze powrotnej w Kawie odbyło się wielkie święto, któremu także towarzyszyły nadania licznych dóbr.

Interesująca jest informacja o usunięciu piasku nanoszonego przez wiatry z Pustyni Nubijskiej i zagrażającego zasypaniem świątyni - w pracach oprócz żołnierzy i dostojników pomagały królewskie dzieci. Wieczorem urządzono paradę z pochodniami dla uczczenia tego wydarzenia, a następnego dnia odbyła się kolejna procesja, po której *bóg powrócił do swego domu*. Podobną podróż opisuje długa inskrypcja króla Nastasena (325-310 r. p.n.e.), zawierająca także wiele szczegółów dotyczących elekcji.

Od chwili przeniesienia stolicy państwa kuszyckiego do Meroe wzrastało znaczenie samego miasta, a także południowej części królestwa. W jego historii wyróżnia się cztery okresy: przejściowy (310-270 r. p.n.e.), wczesny (270-90 r. p.n.e.), średni - zwany również klasycznym (90 r. p.n.e. - początek n.e.), oraz późny (początek n.e. - 350 r. n.e.). Po raz pierwszy miasto jest wspomniane w inskrypcji króla Amaninetejerikego (431-405 r. p.n.e.) wyrytej na steli z Kawy.

Podróże koronacyjne

Historyczne inskrypcje władców Kusz w języku egipskim są nieliczne. Mają formę rządowych sprawozdań z wyboru króla, po którym następowała podróż koronacyjna. Monarchowie wyruszyli z Meroe do Napaty, a następnie odbywali zwyczajową pielgrzymkę do Kawy (w pobliżu Dongoli), Pnubsu (na wyspie Arku) oraz Tare (identyfikowanej z miejscowością Usli w pobliżu IV Katarakty).

Jak mówi inskrypcja, taką wyprawę odbył również Amaninetejerike miesiąc po wyborze na króla. Po trwającej dziewięć

dni podróży przez pustynię Al-Bajjuda, w pałacu w Napacie odbyła się ceremonia koronacyjna. Następnie król udał się do pobliskiej świątyni Amona-Re w Dżabal Barkalu, gdzie bóg przemówił do niego: *Dalem ci królestwo jako Panu Dwóch Krajów, złożyłem pod twoimi stopami Południe, Północ, Zachód i Wschód oraz wszystkie niziny i wyżyny.* Król kontynuował podróż w dół rzeki do Kawy. Tamtejszy obiekt sakralny Amona-Re, z czasów Tutanchamona, rozbudowano i odnowiono na polecenie Taharki (ok. 690-ok. 664 r. p.n.e.), zatrudniając rzemieślników z Memfis. W świątyni ponownie usłyszał od boga: *Dam ci każdy*

Płaskorzeźba z wapienia przedstawiająca księcia Arikancharera dziesiątkującego wrogów. Okres meroicki; początek I w. n.e.

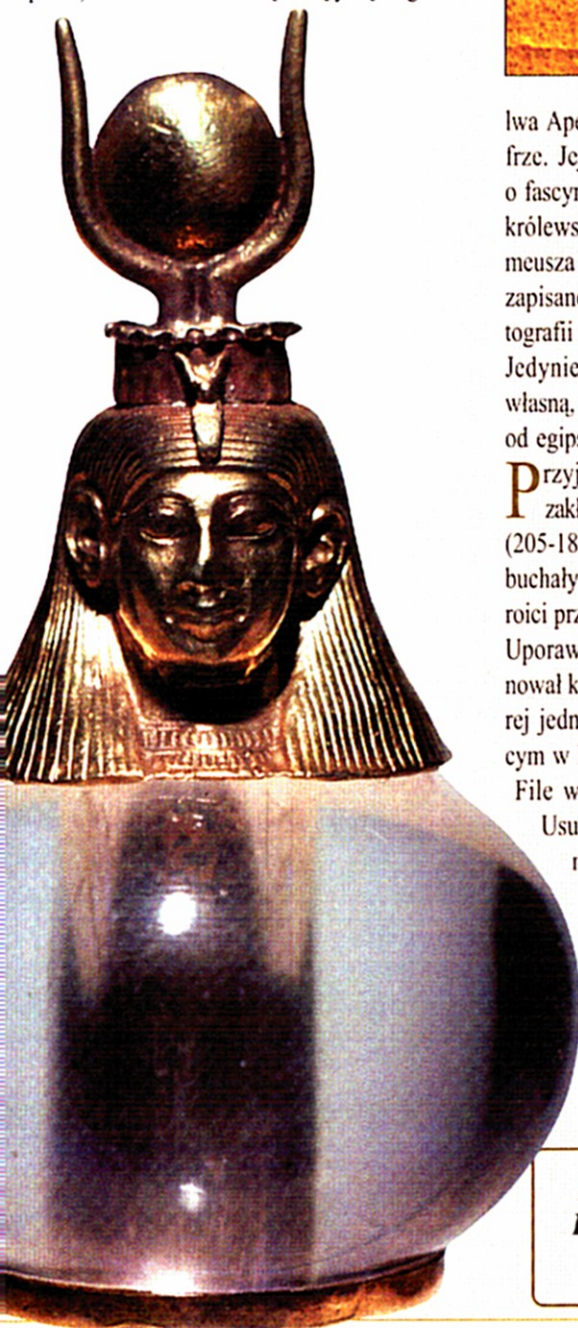
Fajansowy amulet znaleziony w Sunijacie. Można na nim rozpoznać liczne elementy symboliczne, m.in. uskrzydłone węże i oczy udżat (amulet ochronny). Okres napatański; VII-V w. p.n.e.

Okres ptolemejski

Kontakty Meroitów z Egiptem ptolemejskim były bardzo bliskie i dzięki nim docierały do Nubii nowe prądy artystyczne, kulturalne i religijne. Za panowania króla Arnechamaniego (235-218 r. p.n.e.) zbudowano wielką świątynię boga

HISTORIA

Iwa Apedemaka w Al-Musawwarat as-Safrze. Jej architektura i wystrój świadczą o fascynacji kulturą sąsiadów. Nawet imię królewskie wzorowano na imieniu Ptolemeusza IV (221-205 r. p.n.e.), a inskrypcje zapisano po egipsku, z zachowaniem ortografii wczesnego okresu ptolemejskiego. Jedynie w rzeźbie próbowano stworzyć własną, meroicką formę reliefu, niezależną od egipskiego wzoru.

Przyjazne stosunki z Egiptem zostały zakłócone za panowania Ptolemeusza V (205-180 r. p.n.e.). W Górnym Egipcie wybuchły wtedy powstania, w których Meroiści przypuszczalnie odgrywali jakąś rolę. Uporawszy się z rewoltami, władca planował kampanię przeciwko Meroe, do której jednak nie doszło. Zgodnie z panującym w Egipcie zwyczajem, w świątyni na File wymłotkowano imię Ergamenesa.

Usunięcie kartuszy miało nie tylko wymazać niewygodnego przeciwnika z kart historii i pamięci ludzi, ale również skazywało go na absolutną śmierć, jako że dla Egipcjanina imię własne stanowiło istotną część osobowości, ważną dla przedłużenia życia w przyszłym świecie.

Kryształowa kula z głową Hathor. Okres napatański; koniec VIII w. p.n.e.

Czasy rzymskie

W 24 r. p.n.e. oddziały meroickie zdobyły wyspy File oraz Elefantynę i zrabowały ustawione tam posągi Augusta. Brązową głowę cesarza, być może część jednej z rzeźb, znaleziono podczas wykopaliisk w Meroe. Petroniusz, dowodzący oddziałami Augusta, poprowadził kampanię odwetową przeciwko państwu Kuszu. Kontratak meroicki na rzymski garnizon w twierdzy Kasr Ibrim został odparty. Jednakże Meroitom udało się uzyskać korzystne warunki traktatu pokojowego podczas negocjacji prowadzonych na wyspie Samos (21-20 r. p.n.e.). Granicę cesarstwa rzymskiego ustanowiono w Hiera Sykaminos i była ona zasadniczo respektowana w następnych latach. Meroiści odbywali pielgrzymki do świątyni Izdydy na File, a władcy ich kraju obdarzali ją bogatymi darami. Dochodziło tam do kontaktów ze zromanizowanymi Egipcjanami.

Nadal niewiele wiadomo o końcowym okresie meroickiej historii. Ciągłe walki z sąsiadującymi ludami oraz inwazje koczowniców z pustyń wyczerpały siły państwa Kuszu. Zwykło się przyjmować, że upadek Meroe nastąpił około 350 r. n.e. Data ta wiąże się z inskrypcją króla Aksumu, Ezany, w której opisano podbój Meroe przez armię tego władcy.

POMNIKI WŁADCÓW MEROE

W północnym Sudanie, rządzonym przez władców Napaty, za czasów XXV dynastii (około 720 r. p.n.e.) odżyła tradycja grzebania monarchów w piramidach. W Egipcie obyczaj ten wygasł już pod koniec epoki Średniego Państwa. Według chronologii, którą ustalił amerykański archeolog George Andrew Reisner (1867-1942 r.), w Meroe panowało czterdzieści pokoleń królów i królowych. Wszyscy spoczęli po śmierci na monarszych nekropolach.

Najdawniejsze cmentarzysko władców Meroe odkryto w Al-Kuru, na prawym brzegu Nilu. Powstało w całości w okresie napatańskim, a jego najstarszym zabytkiem jest grobowiec Pianchiego (751-716 r. p.n.e.). Ostatnim królem pochowanym na tej nekropoli był Tanutamani. Późniejsi potomkowie Pianchiego wznosili **piramidy** dla siebie i członków swojej rodziny **w miejscowości Nuri**, na przeciwnym brzegu rzeki, około 9,5 km w górę od współczesnego miasta Kurajma. Pierwszy ze zbudowanych tam grobowców należał do Taharki. Po nim w Nuri spoczęli kolejni władcy, aż do czasów Nastasena. Następnych grzebano w Meroe, z wyjątkiem kilku pochowanych w Dżabal Barkalu. **Piramidy w Meroe** wzorowano na monumentach grobowych z okresu napatańskiego.

Sudańskie piramidy

W Sudanie posiadanie grobowca w formie piramidy nie było, tak jak w Egipcie, wyłącznym przywilejem władców. Budowle te nie nawiązywały do monumentalnych pochówków królewskich Starego Państwa, lecz do prywatnych grobów dostojników z nekropoli tebańskiej z okresu Nowego Państwa. Były stosunkowo nieduże i strome. Przeważnie liczyły zaledwie 12-20 m wysokości, choć największa z odkrytych miała aż 64 m.

W górnej części wielu piramid znajdowała się niewielka nisza, w której być może umieszczano posąg. Część podziemną tworzyły zazwyczaj trzy pomieszczenia pozbawione wszelkiej dekoracji. Do wykutej w skale komory grobowej prowadziły schody. Większość wcześniejszych budowli (w Al-Kuru) wznoszono z cegły mułowej, później (w Nuri i Meroe) używano bloków ciosanego piaskowca, które układano w regularnych warstwach i łączono zaprawą. Niektóre piramidy miały gładką licówkę, inne były schodkowe. Ostatnie, pochodzące z okresu schyłku królestwa meroickiego, budowano z cegły mułowej i pokrywano warstwą białego tynku.

Sudańskie piramidy różnią się konstrukcją, typami kaplic grobowych i dojść do pochówków oraz sposobami grzebania zwłok. Dlatego uczeni podzielili je na grupy. Pod koniec pierwszej wojny światowej i w następnych latach zostały one zbadane przez ekspedycję bostońską pod kierownictwem G. A. Reisnera. Archeolodzy doszli do wniosku, że grobowce budowano, pokrywając blokami z piaskowca rdzeń usypany z kamieni, a potem przy wschodniej ścianie wznoszono kaplice z pylonami flankującymi wejście. Ich ściany pokrywano reliefami, często umieszczano tam również inskrypcje zawierające imię zmarłego. Interesujący jest fakt, że wprawdzie płaskorzeźby te odbiegają od kanonów egipskich, ale widnieją na nich wyłącznie bogowie znani ze sztuki północnych sąsiadów Meroitów. Na wschód od kaplicy znajdowało się wejście do korytarza, który prowadził do komory grobowej wykutej w skale pod piramidą.

Złoty skarb królowej Amaniszachete

Kilka sudańskich grobowców królewskich zniszczył Giuseppe Ferlini, włoski lekarz w służbie egipskiej. W latach 30. XIX w. zorganizował on ekspedycję do Meroe w poszukiwaniu skarbów. Wyekwił członków wyprawy i najął ponad 300 robotników. Prace nie dawały jednak zamierzonych efektów. Na koniec podjął jeszcze jedną próbę, obierając za cel badań piramidę królowej Amaniszachete (41-12 r. p.n.e.). Poleciał robotnikom wejść na szczyt piramidy i rozebrać ją od góry. W ten sposób natrafiono na ogromny skarb, porównywalny jedynie z drogocennymi znaleziskami z grobowca Tutanchamona. Było tam blisko 200 przedmiotów, dzięki czemu G. Ferlini wielce się wzbogacił - połowę z nich kupił Ludwik I Bawarski. Muzeum Berlińskie początkowo miało wątpliwości co do okoliczności odkrycia cennych dzieł, ale nabyło resztę kolekcji po dostarczeniu dowodów ich autentyczności przez znanego niemieckiego archeologa Carla Richarda Lepsiususa.

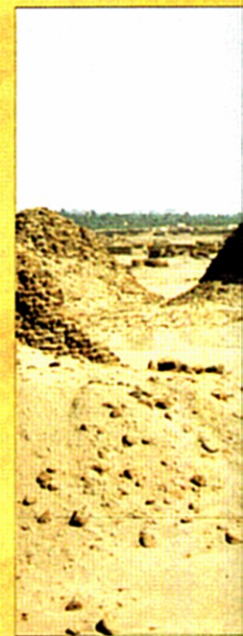
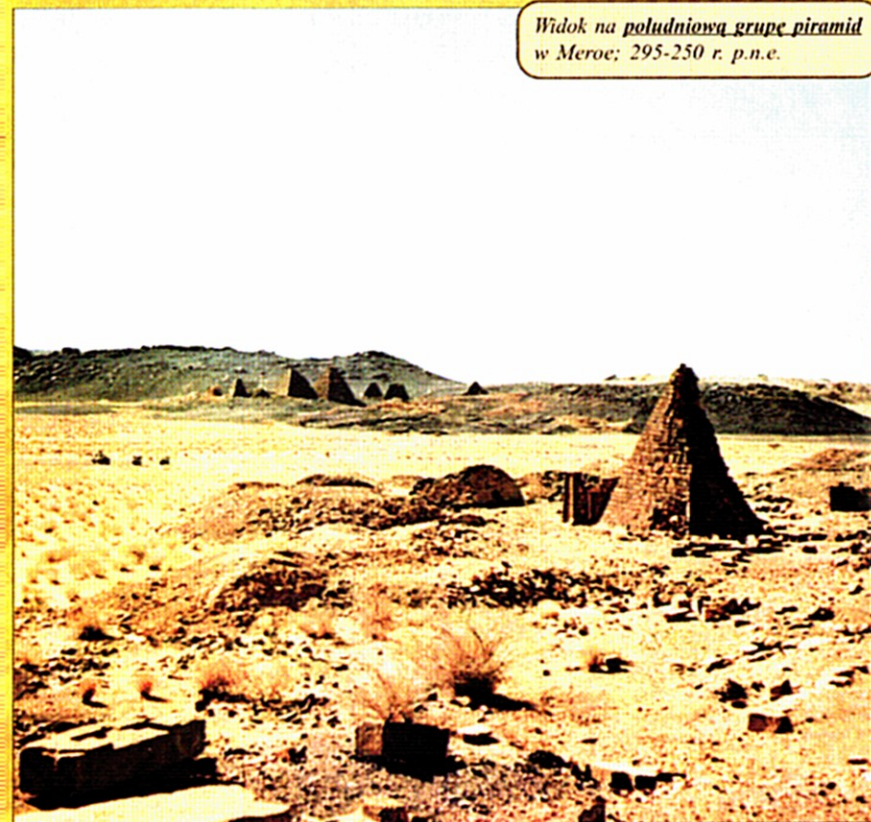
POMNIKI WŁADCÓW MEROE

Piramidy meroickie są najdalej na południe Sudanu wysuniętą grupą tych budowli. Królewskie nekropole znajdują się na pustyni, około 5 km na wschód od miasta. Dzieli się je na trzy grupy - północną, południową i zachodnią. Najstarszy jest Cmentarz Północny, główne miejsce grzebania władców i ich krewnych. Jego najwyższe i najlepiej zachowane piramidy, usytuowane wzdłuż skalistej krawędzi pustyni, osiągają ponad 30 m wysokości. Pierwszym pochowanym tam królem był Arakakamani (295-275 r. p.n.e.) - identyfikowany z Ergamenesem, znanym ze źródeł klasycznych.

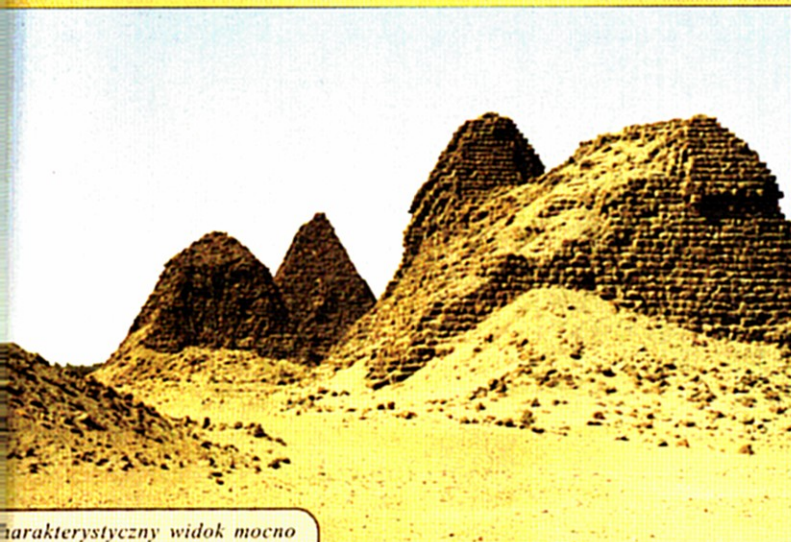
Najwcześniejsze piramidy w Nuri różniły się zarówno kształtem, jak i materiałem od późniejszych królewskich grobowców w Meroe.

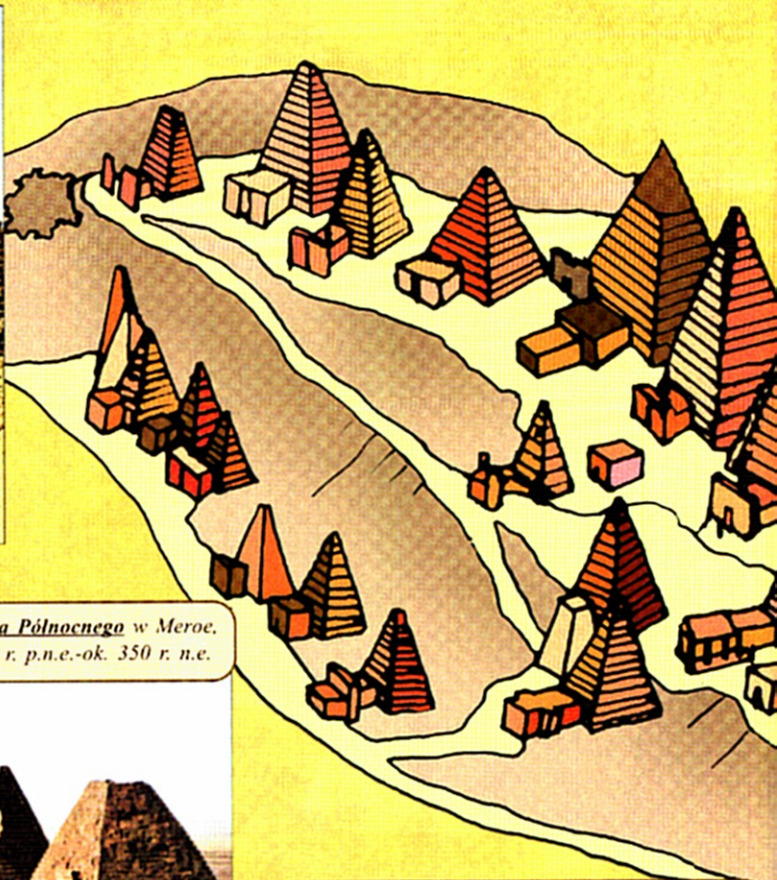
Widok na południową grupę piramid w Meroe; 295-250 r. p.n.e.

Waza alabastrowa króla Aspety z płaską złotą pokrywką zdobioną sów, steatytów i karneolu.

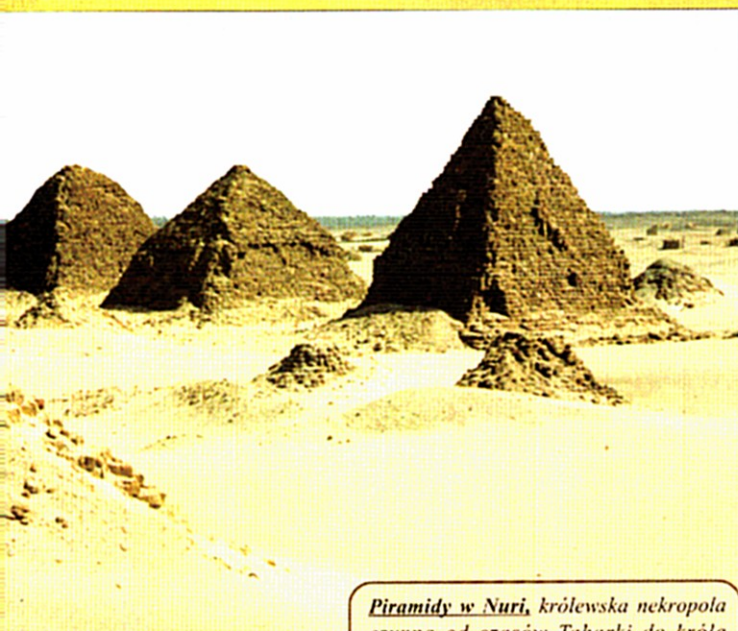
Charakterystyczny widok mocno zniszczonych **piramid w Nuri**.

Piramidy z **Cmentarza Północnego w Meroe**, datowane na ok. 250 r. p.n.e.-ok. 350 r. n.e.

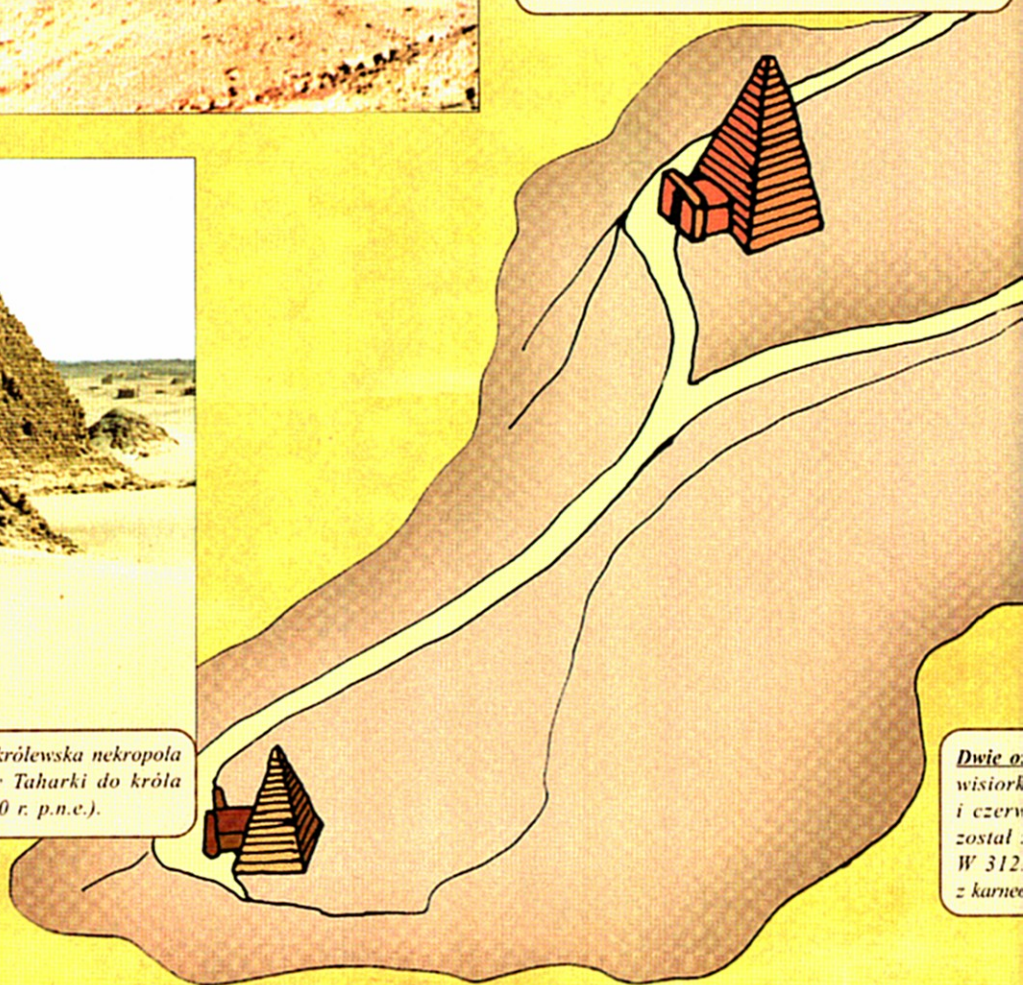

Rekonstrukcja pierwotnego wyglądu **Cmentarza Północnego w Meroe**, wznoszącego się na wysokich wydmach ponad Dolinę Nilu. Piramidy te były rozebrane na początku XIX w. przez europejskich poszukiwaczy skarbów i częściowo odbudowane przez niemieckiego archeologa Friedricha Hinkla w latach 1970-1985.

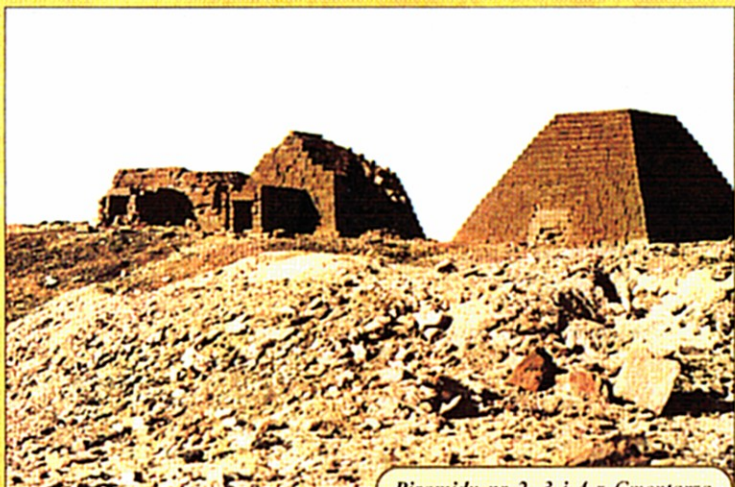

Piramidy w Nuri, królewska nekropola czynna od czasów Taharki do króla Nastasena (650-310 r. p.n.e.).

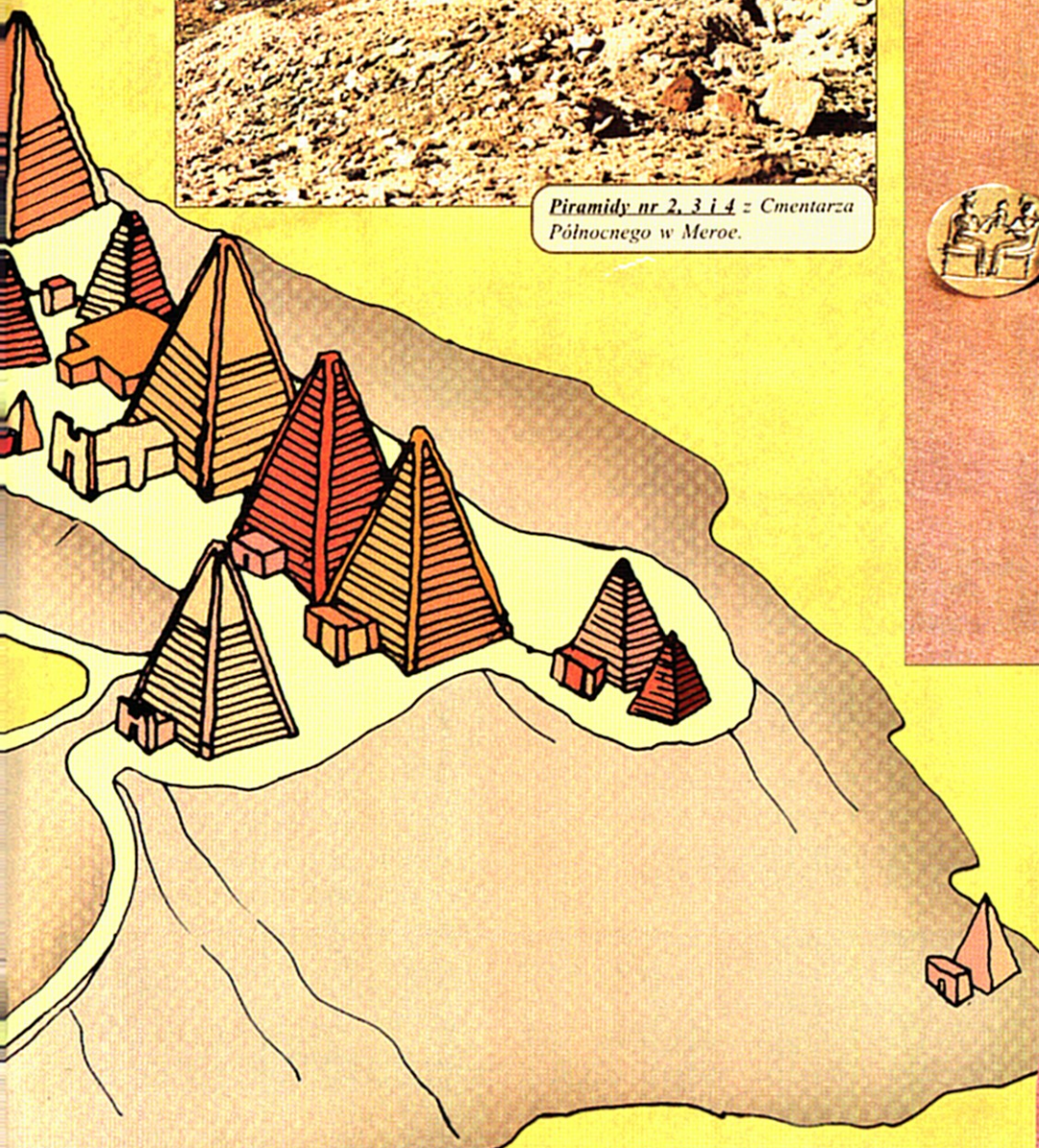
(593-568 r. p.n.e.) wisiorzami z turku-

Dwie o
wisiorz
i czerw
został
W 312
z karne

Piramidy nr 2, 3 i 4 = Cmentarza Północnego w Meroe.

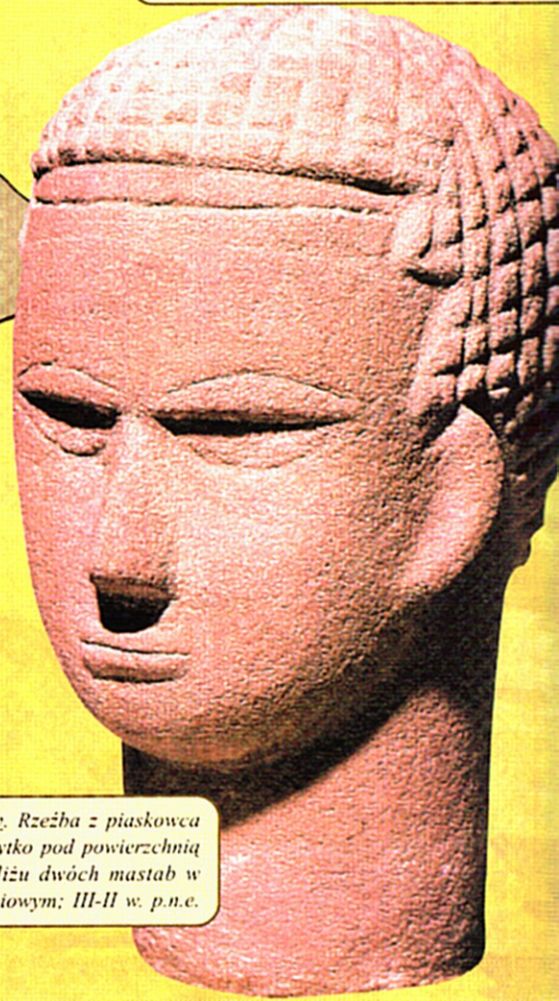

Złota biżuteria ze skarbu znalezionej przez Giuseppe Ferliniego w 1834 r. w piramidzie królowej Amaniszachete. Obecnie kosztowności te są przechowywane w Muzeum Berlińskim.

Biżuteria z Meroe. Wewnątrz naszyjnik z 33 białych polerowanych kamieni, który włożono na szyję szkieletu w grobie królowej Amaniszachete. Zewnętrzny naszyjnik z perełkami i kwarcytu, odkryty w piramidzie W 27.

Głowa Meroity. Rzeźba z piaskowca odnaleziona płytko pod powierzchnią gruntu w pobliżu dwóch mastab w Arkinie Południowym; III-II w. p.n.e.

SPOŁECZEŃSTWO

Informacje o mieszkańcach Meroe i ich codziennym życiu czerpiemy głównie z wykopalisk archeologicznych. Gdyby uczeni znali język meroicki, na pewno wiedzielibyśmy o nich więcej. Niestety, do dziś nie udało się odtworzyć jego leksyki.

Pozłacana bransoleta z wyobrażeniem uskrzydłonej bogini. Okres meroicki; koniec I w. p.n.e.

Język

Alfabet, którym posługiwali się Meroici, został odczytany już w 1909 r. przez brytyjskiego uczonego, Francisa Lloyda Griffitha, ale rozumiemy jedynie kilkanaście wyrazów, tytułów i zwrotów. Jest to istotną przeszkodą w poznawaniu historii tej cywilizacji. Próby szukania podobieństwa języka meroickiego do staronubijskiego bądź przypisania go do grupy języków kuszyckich nie przyniosły pozytywnych wyników. Ostatnio przyjmuje się jego pokrewieństwo z grupą wschodniosudańską, obejmującą łącznie około 70 języków niloetyckich, nilo-chamickich i innych z południowego Sudanu, m.in. nubijski.

Organizacja państwa

W pierwszych wiekach istnienia Napaty i Meroe funkcjonowały dwa ośrodki polityczne - państwo, którego głową był król wraz z rodziną, urzędnikami dworskimi i wojskiem, oraz duchowieństwo, czyli kapłani Amona-Re. W trakcie trwającej setki lat kolonizacji egipskiej zapewne powstała wśród miejscowej warstwy wyższej idea centralizacji władzy, przy jej podziale bowiem trudno było powstrzymać nomadów wdzierających się na terytorium królestwa, prowadzić wymia-

nę handlową z innymi krajami oraz sprawnie organizować wydobywanie złota. Jednak koncepcję tę udało się zrealizować dopiero 400 lat po powstaniu państwa. Efektem współdziałania króla i kapłanów było przeprowadzenie zakrojonych na szeroką skalę prac irygacyjnych i budowa wielkich hafirów (zbiorników do gromadzenia wody deszczowej).

Mieszkania i praca

Niewiele wiemy o mieszkaniach Meroitów. Zwykle domy konstruowano z nietrwałych materiałów. Do naszych czasów zachowały się pozostałości tylko kilku z nich. W większości były to proste chaty ze słomy lub suszonej na słońcu cegły. Dominującym typem był słomiany szalas w kształcie walca - forma do dziś spotykana w Afryce. Budynek z cegły odkryto na wyspie Dżaminarti w pobliżu II Katarakty. Odznaczał się dużymi rozmiarami i skomplikowanym planem pomieszczeń. Mieszkała w nim zapewne licz-

na rodzina. Wnętrze było podzielone na dwie izby. Większa, z paleniskiem, pełniła funkcję kuchni i prawdopodobnie służyła również do spania. Bezpośrednio z niej przechodziło się do niewielkiej spiżarni. Pozostałości podobnych domów odnaleziono także w innych rejonach kraju.

Motywy związane z rolnictwem nie pojawiają się ani w sztuce, ani w inskrypcjach meroickich. Można zatem sądzić, że to nie ono było głównym źródłem dochodów bogatszej warstwy społecznej. Z pewnością jednak stanowiło istotną gałąź gospodarki. W rejonie Al-Butany od-

Puchar zdobiony wizerunkami mężczyzny i dużego psa. Okres meroicki; II w. n.e.

Alabastrowe naczynia z Karmy wykonane w czasach Nowego Państwa. To z lewej zawiera inskrypcję z imieniem i tytułem nomarchy z Al-Kabu.

kryto wiele dużych hafirów. Wykopaliska w Al-Musawwarat as-Safrze pozwoliły datować jeden z nich na około 300-250 r. p.n.e. Dzięki tym zbiornikom można było magazynować wodę deszczową i korzystać z niej w razie potrzeby, co niewątpliwie zwiększało plony. Zakładanie i konserwacja hafirów oraz związanych z nimi systemów kanałów wymagały znacznego nakładu kolektywnej pracy. Względnie jednolity sposób ich wykonania i niewielka odległość od stolicy Meroe wskazują, że nie budowano ich z lokalnych inicjatyw, ale raczej były to inwestycje państwa.

Inskrypcje wspominają natomiast o hodowli bydła. Zwierzęta potrzebowały dobrej paszy, co uzależniało hodowców-nomadów od lokalnych władz czy świątyń, będących właścicielami pastwisk. Zapewne pobierano od pasterzy słone opłaty w naturze lub usługach. Na przelo-

mie er wprowadzono do hodowli wielbłądy, ale trudno ocenić, jaki wpływ wywarły one na gospodarkę meroicką.

Hutnictwo żelaza

Znalezione w pobliżu Meroe resztki pieców hutniczych i kopce żużla wskazują, że w Starożytności funkcjonował tam ważny ośrodek produkcji żelaza. Niektó-

rzy badacze sądzą nawet, że umiejętność wytopu tego metalu w Afryce została przejęta właśnie stamtąd. Rudę przetapiano w prostych piecach opalanych drewnem, którego dostarczały w obfitości gaje akacjowe rosnące wzdłuż Nilu. Prawdopodobnie w połowie I w. p.n.e. technika ta była już powszechnie stosowana w Meroe i innych miejscowościach. Jednakże większość przedmiotów żelaznych odnalezionych przez archeologów (m.in. miecze i włócznie) pochodzi z grobów z bardzo późnego okresu istnienia państwa lub nawet z epoki postmeroickiej.

Produkcja żelaza stanowiła niewątpliwie podstawę potęgi i bogactwa Meroe. Uzbrojona w lepszą broń armia uzyskała przewagę nad lokalnymi przeciwnikami. Wyniszczenie zasobów drewna było przypuszczalnie jedną z przyczyn kryzysu, który doprowadził do upadku państwa.

Sceny z wiejskiego życia Egipcjan i Nubijczyków. Malowidło z grobowca Dzehutihotepa w Ad-Dubajrze Wschodniej; ok. 1480 r. p.n.e.

CMENTARZYSKA, ŚWIĄTYNIE, PAŁACE

Liczba odnalezionych w Sudanie śladów cywilizacji meroickiej wzrasta w miarę posuwania się z północy na południe; zmienia się jednocześnie ich charakter. Przyszłe wykopaliska niewątpliwie wniosą jeszcze wiele do naszej niewielkiej wiedzy o kulturze państwa Meroe.

Ceramika z Farasu, jednego z najbardziej wysuniętych przyczółków kultury meroickiej.

W kraju Wawat

Kaplicę króla Arkamaniego (218-200 r. p.n.e.) w Ad-Dakce, starożytnym Pselchis, postawiono już na terenie Nubii egipskiej. Władca utrzymywał przyjazne stosunki z Ptolemeuszem IV Filopatorem (221-205 r. p.n.e.) i razem z nim wznosił budowle na wyspie File. Jego działalność architektoniczna wyrażała dążenie królestwa Meroe do traktowania kraju Wawat (Dolnej Nubii) jako obszaru swoich wpływów.

Ślady osadnictwa na północy są wyraźniejsze w rejonie Kasr Ibrimu - fortecy egipskiej z epoki Nowego Państwa. Pobliskie cmentarzyska w Karanudżu i Tuszce pochodzą z dość późnego okresu (I-II w. n.e.). W Kasr Ibrimie znaleziono m.in. długą inskrypcję historyczną oraz figurę lwa z wyrytym na niej tekstem zawierającym imię Jesbecheamani - był to jeden z ostatnich znanych władców meroickich (283-300 r. n.e.).

Baza kolumny wielkiej świątyni w Al-Musawwarat as-Safrze.

Zwyczaje pochówkowe

Oprócz wielkich nekropoli królewskich na południu zachowały się cmentarzyska na północy kraju. Ponad dwa tysiące grobów przebadano w mieście Faras. Wyróżniono trzy główne typy grobów (jamowe, niszowe, prostokątne) i ustalono ich chronologię.

Najwcześniejsze są groby jamowe, pochodzące z końca okresu ptolemejskiego (druga połowa I w. p.n.e.). Składają się z szybu ze stopniami i jamy grobowej.

Występowały w dwóch podtypach. Pierwszy stanowią tzw. pochówki bransoletowe, w których zwłoki układano stopami w kierunku wejścia, a na kostki zakładano im często lane, brązowe bransolety (podobną, ale wykonaną ze srebra, ciężką biżuterię noszą obecnie kobiety w Sudanie). W drugim, nieco późniejszym podtypie, zmarli byli układani głowami do wejścia.

Na I i II w. n.e. są datowane groby niszowe - z niszą na stopy w krótszej ścianie pochówku lub z niszą boczną z płaskim bądź wysklepionym przykryciem z cegły. Ostatnie meroickie pochówki pochodzą z prostokątnych grobów o ścianach obudowanych cegłą. Bogato je wyposażano (zwłaszcza w ceramikę). Często chowano w nich kilku zmarłych.

W Górnej Nubii

Meroicka kultura w Górnej Nubii stanowiła bezpośrednią kontynuację napatańskiej. Tu, na jej rodzimym obsza-

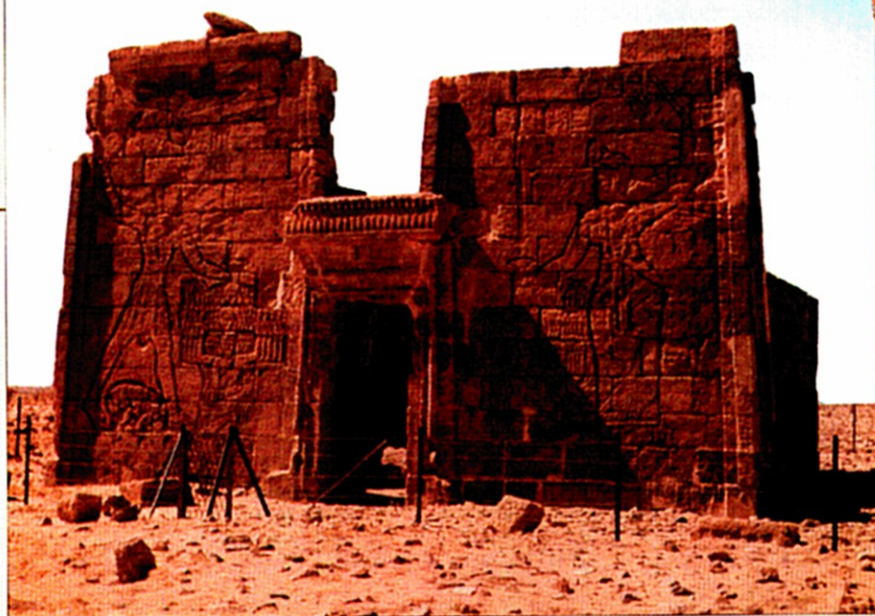
Świątynię boga lwa w An-Nace zbudowano w stylu egipskim. Pylony po obu stronach wejścia ukazują króla i królową zabijających wrogów.

rze, zachowało się wiele zabytków. Na wyspie Arku w pobliżu Nowej Dongoli odkryto dwa monumentalne posągi, przedstawiające prawdopodobnie króla Netakamaniego (12 r. p.n.e.-12 r. n.e.). Możliwe, że pierwotnie strzegły wejścia do świątyni. Nieco dalej na południe, w Kawie (dużym miście założonym w czasach Nowego Państwa), odnaleziono pozostałości sanktuarium wzniesionego przez Harsio-tefa (404-369 r. p.n.e.) i rozbudowanego w późniejszym okresie. Zachowały się również wcześniejsze budowle sakralne, na przykład wielka świątynia Taharki. W jej sali hypostylowej król Aspelta (593-568 r. p.n.e.) wybudował kaplicę.

Centrum kultu

Wzgórze Barkal - mający 90 m wysokości masyw skalny o charakterystycznej sylwetce - leży poniżej IV Katarakty nilowej. Od niepamiętnych czasów miejsce to uważano za święte. Za panowania Totmesa III na przeciwnym brzegu Nilu założo-

Brązowa figurka króla lub boga znaleziona w kolumnadowym przedsionku świątyni zbudowanej przez Taharkę w Kawie.

no miasto Napata. W jego obrębie, na brzegu Nilu, wzniesiono wiele ważnych świątyń i małą grupę piramid. Od czasów XVIII dynastii działał tam ośrodek kultu Amona z Teb, czczonego jako Amon-Re, gość Czystej Góry. Przedstawiano go w postaci człowieka z głową barana. Nie wiadomo, co działo się w Napacie po upadku Nowego Państwa. Archeolodzy nie znaleźli żadnych inskrypcji, które mówiłyby o jej losach w ciągu następujących 200 lat. Wiemy jednak, że była stolicą i głównym ośrodkiem religijnym państwa, w którym nadal czczono Amona.

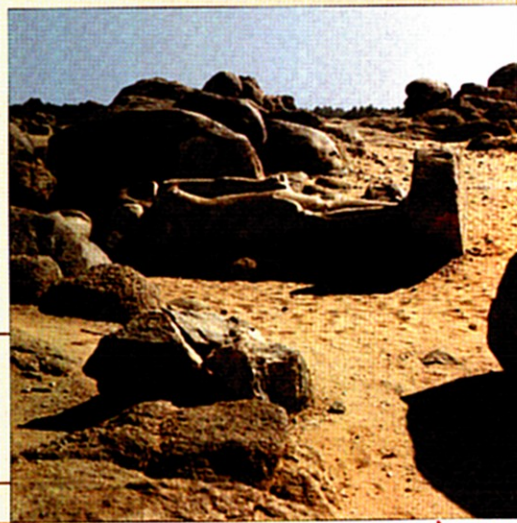
Al-Butana

W zachodniej części rozległych, równinnych terenów Al-Butany zachowały się liczne ślady osadnictwa meroickiego. Największy kompleks starożytnych ruin w Sudanie tworzą pozostałości sanktuariów i pałaców królewskich w mieście Meroe, obok współczesnej wsi Al-Badžrawijja. Podczas wykopalisk odsłonięto wielką (ponad 100 m długości) świątynię Amo-

Egipskie posągi w kamieniołomie granitu w Tumbusie w pobliżu III Katarakty.

na, a także budowle sakralne poświęcone innym bóstwom egipskim (Izydzie i przypuszczalnie Apisowi) oraz meroickiemu bogu lwu Apedemakowi. Odkopano również nekropole królewską oraz część osady na wschodnim brzegu Nilu, której centrum stanowiła ufortyfikowana dzielnica mieszkalna z łaźnią rzymską.

Wielki zespół sakralny obejmujący między innymi świątynię Apedemaka zbudowano za panowania króla Arnechamaniego (235-218 r. p.n.e.) w Al-Musawwarat as-Safrze, w pobliżu VI Katarakty. W trakcie badań prowadzonych tam od 1960 r. przez ekspedycję niemiecką odkryto inskrypcje, dzięki którym udało się po raz pierwszy zidentyfikować nieznanego dotychczas meroickiego boga stwórcę Sebiumekera.

RELIGIA

W państwie kuszyckim szczególną cziłą otaczano tebańskiego Amona-Re. Z inskrypcji królów napatańskich wynika, że nie chodziło im tylko o zdobycie przychylności kapłanów w podbitym przez siebie Egipcie, ale o fakt, iż w ich własnym kraju kult Amona miał wyjątkowe znaczenie.

Wotywna tabliczka króla Tanjidamaniego (110-90 r. p.n.e.).

Kult Amona

Kult Amona rozpowszechnił się w Nubii w czasach dominacji egipskiej. Później uznano go za oficjalną religię państwa kuszyckiego. Za panowania królów XXV dynastii główna świątynia boga w Tebach cieszyła się niebywałą szczodrością napatańskich władców. W darze składano mu przedmioty ze złota, srebra i brązu, wznoszono także nowe budowle sakralne. Zachowała się informacja, że król Harsiotef (404-369 r. p.n.e.) przekazał świątyni w Napacie 500 sztuk bydła. Sanktuarium to oraz inne założone przez północnych sąsiadów Meroitów (np. w Kawie) były nośnikami egipskich tradycji i niewątpliwie u progu okresu napatańskiego kapłani Amona mieli w kraju silną pozycję. Początkowo byli nimi wyłącznie

Egipcjanie, później zapewne też osoby wybierane spośród miejscowej ludności.

Działalność Ergamenesa spowodowała upadek potęgi duchowieństwa i przywróciła do łask miejscowe bóstwa, takie jak król lew Apedemak. Ożywione kontakty z Egiptem ptolemejskim przyczyniły się do upowszechnienia w państwie meroickim kultu tamtejszych bogów. Czczono zwłaszcza Izydę, a główny ośrodek religijny znajdował się na wyspie File, w pobliżu I Katarakty nilowej.

Świątynia Słońca

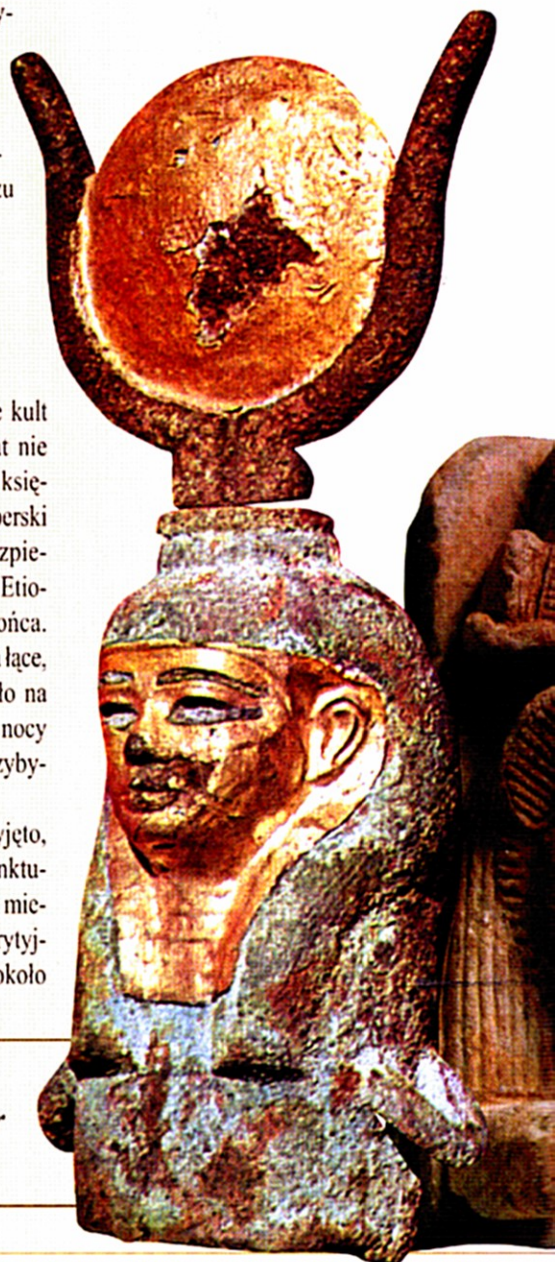
W Nubii istniał prawdopodobnie kult Słońca, chociaż na jego temat nie mamy zbyt wielu informacji. W III księdze „Dziejów” Herodot opisuje, jak perski władca Kambyzes wysłał swoich szpiegów, którzy mieli stwierdzić, czy w Etiopii znajduje się legendarny Stół Słońca. Według greckiego historyka, stół stał na łące, na skraju miasta Meroe. Zawsze było na nim mnóstwo jedzenia, które w ciągu nocy dostarczali królewscy urzędnicy. Przybyśże mogli się posilać w ciągu dnia.

Na podstawie tego przekazu przyjęto, że w Meroe znajdowało się sanktuarium poświęcone Słońcu. Być może mieściło się w budowlu odkrytej przez brytyjskiego archeologa Johna Garstanga około

Pozłacana głowa egipskiej bogini Hathor znaleziona w Meroe.

1,6 km na wschód od stolicy. Wśród ruin zachodniej ściany znaleziono blok kamienia z dużym wizerunkiem dysku słonecznego. Jest to jednak za mało, aby identyfikować ten obiekt ze Stołem Słońca.

Cały teren świątynny był chroniony murem z czerwonej cegły. Otoczoną kolumnami budowlę wzniesiono na platformie, na którą wchodziło się po rampie. Z platformy kamienne schody wiodły dalej na wzniesienie, na którym stał budynek

Model Dżabal Barkalu wykonany z piaskowca; II w. p.n.e. Przedstawia „Czystą Górę” Napaty, czyli główne sanktuarium i centrum koronacyjne państwa Kuszu oraz siedzibę wyroczni Amona. Obiekt ten naśladuje formę napatańskiego znaku hieroglificznego, symbolizującego Dżabal Barkal, wyrzytego na steli Nastasena (datowanej na ok. 335-315 r. p.n.e.).

był powszechny w Dolnej Nubii, na południe od File; ostatnie badania wykazały egipskie pochodzenie bóstwa).

Ceremonie pogrzebowe

Z przekazu Diodora, który pisał, że królewska świta umierała dobrowolnie z władcą, i z badań archeologicznych wynika, iż uroczystościom pogrzebowym towarzyszyły krwawe ofiary ze zwierząt, a nawet ludzi. Pochówki koni stanowiły oryginalny element kuszyckich grobów monarchicznych. Tradycję tę zapoczątkował Pianchi. Ciała jego ulubionych rumaków zostały wstawione pionowo w specjalne fosy z głębokimi otworami na nogi. Ofiary składano także podczas pogrzebów osób niższego stanu, zabijano często kilkoro sług. Z ułożenia zwłok naukowcy wywnioskowali, że ludzie tych otruwano lub odurzano narkotykami. Zmarli władcy zabierali ze sobą w zaświaty wielbłądy, psy i woły oraz przedmioty codziennego użytku - najczęściej broń, elementy uprzęży końskiej, naczynia szklane, wyroby ceramiczne i srebrne, a także rydwany. W piramidach w Meroe natrafiono na wiele cennych znalezisk pochodzących nieraz z bardzo odległych miejsc.

Inne kultury

Meroici czcili także własne bóstwa, które nie miały odpowiedników w mitologii egipskiej. Apedemak stał się najważniejszym bogiem Wyspy Meroe, znano go także na północy kraju. Jego świątynię w Meroe wzniesiono na szczycie wzgórza utworzonego z żużla pozostałego po wytopie żelaza. Identyfikację Apedemaka umożliwiły dwa kamienne lwy strzegące wejścia do jednego z pomieszczeń sanktuarium oraz napis na steli zawierający imię tego bóstwa. Znalezione ponadto ślady innych posągów, co świadczy, że Meroici czcili też innych bogów, np. Sebiemekera (bliżej nieznanego) i Arensnufisa (jego kult

Potrójna protoma ze świątyni Apedemaka w Al-Musawwarat as-Safrze przedstawia barana i lwy. Okres meroicki; koniec III-II w. p.n.e.

Brązowa głowa boga Dionizosa znaleziona w piramidzie księcia Arikancharera w Meroe.

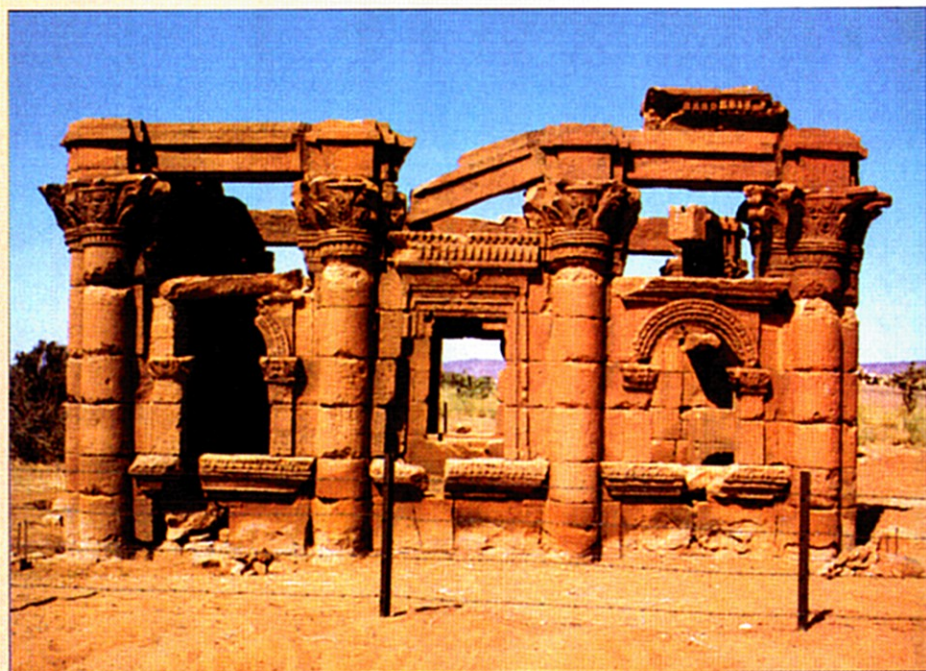
ODKRYWANIE ZAPOMNIANEGO ŚWIATA

Położenie geograficzne spowodowało, że cywilizacja starożytnego Meroe została całkowicie zapomniana. Dopiero w XVIII w. odkryto ją ponownie, a uczeni do dziś nie rozwiązali wielu jej zagadek.

W 1772 r. szkocki lekarz i podróżnik James Bruce (1730-1794 r.) przybył do Afryki w poszukiwaniu źródeł Nilu. Był pierwszym Europejczykiem, który dotarł do wioski Al-Badżrawijja. Zobaczywszy wielkie pole ruin, zanotował: *Niepodobna uniknąć domysłów, że jest to starożytne miasto Meroe.* Jak się później okazało, miał rację.

Prawie pół wieku później (w 1814 r.) w pobliżu Al-Badżrawijji przejeżdżał szwajcarski podróżnik Johann Ludwig Burckhardt (1784-1817 r.), przebrany za arabskiego kupca. Pozostawił opis napotkanych ruin, nie określając jednak ich tożsamości.

Następni Europejczycy dotarli do Meroe z turecko-egipską armią, wysłaną do Sudanu w 1820 r. przez wicekróla Egiptu Muhammada Alego. Wśród nich był Francuz Frédéric Cailliaud (1787-1869 r.), który przybył z misją rozpoznania mineralogiczne-

Kiosk w An-Nace jest najdalej na południe położonym dowodem wpływu hellenistyczno-rzymskiego stylu Aleksandryjskiego na architekturę Meroe.

go kraju, ale interesował się też archeologią. Odwiedził Meroe w 1821 r. i opisał piramidy oraz ruiny miasta. Dotarł ponadto do An-Naki i Al-Musawwarat as-Safry, gdzie wykonał dokładne plany i rysunki. Sporządzona przez niego relacja z podróży po raz pierwszy zwróciła uwagę świata na te nieznanne pomniki przeszłości.

Wcześniej wprawdzie przybył w te rejony francuski inżynier Maurice-Louis-Adolphe Linant de Bellefonds (1799-1883 r.), ale dziennik jego ekspedycji został wydany dopiero w 1958 r. Odwiedził on Al-Musawwarat as-Safre i w ciągu trzech dni wykonał wiele niezwykle

cennych rysunków oraz planów ukazujących ówczesny stan zachowania zabytków oraz detale, które potem uległy zniszczeniu.

Wartościowych informacji dostarczył również Anglik George Alexander Hoskins (1802-1863 r.), który podróżował w 1833 r. po Sudanie. Był w Meroe, zwiedził zabytki Al-Musawwarat as-Safry, a następnie Wad Ban an-Nakę. Nie dotarł jednak do świątyni w An-Nace, ponieważ współpracujący z nim rysownik odmówił uczestnictwa w tej wyprawie.

W latach 1842-1845 w Sudanie przebywała Pruska Ekspedycja Królewska pod kierownictwem niemieckiego egiptologa Carla Richarda Lepsius (1810-1884 r.). Badala ona ruiny wielkiego miasta, ale ostatecznie dopiero wykopaliska Johna Garstanga w pobliżu Al-Badżrawijji ustaliły, że są to faktycznie pozostałości Meroe.

Dwie figurki w stylu charakterystycznym dla rzeźby kuszyckiej. Drewniana, wyobrażająca siedzącego sfinksa, stanowiła niegdyś nogę cennego fotela, stołka lub łóża; kamienna uszebti ma formę typowej mumii. Obie są bogato zdobione płytko rzeźbionymi inskrypcjami hieroglificznymi. Napata; VII w. p.n.e.

CHRONOLOGIA DZIEJÓW KARMY, KUSZU I MEROE

Koniec IV tys. p.n.e.

między I a II Kataraktą Nilu, podlegając wpływom kulturowym z północy, rozwija się neolityczna kultura Grupy A, odpowiadająca chronologicznie kulturze nakadyjskiej w Egipcie. początki nubijskiej architektury mieszkalnej.

Ok. 2700 r. p.n.e.

Ok. 2700-2200 r. p.n.e.

okres mało znanej kultury Grupy B w Dolnej Nubii; Stare Państwo w Egipcie - wyprawy do Nubii po złoto i niewolników.

Ok. 2200 r. p.n.e.

w Dolnej Nubii pojawia się kultura Grupy C, a równolegle w Górnej Nubii - kultura Karma.

Ok. 1786-1650 r. p.n.e.

panowanie Hyksosów w Egipcie; w Nubii Karma osiąga szczyt swojej potęgi.

Ok. 1567-1085 r. p.n.e.

XVI w. p.n.e.

Koniec II tys. p.n.e.

Nowe Państwo w Egipcie - jego władza sięga do IV Katarakty.

Totmes II niszczy ostatecznie kulturę Karmy.

następuje wyludnienie kraju Wawat w Nubii.

Ok. 750 r. p.n.e.

Ok. 747-656 r. p.n.e.

powstaje niezależne państwo Kuszu ze stolicą w Napacie.

dynastia kuszycka rządzi Egiptem - za panowania Taharki Kuszu staje się ponownie potęgą.

Początek VI w. p.n.e.

Ok. 300 r. p.n.e.-ok. 350 r. n.e.

I w. p.n.e.

24 r. p.n.e.

Ok. 330 r. n.e.

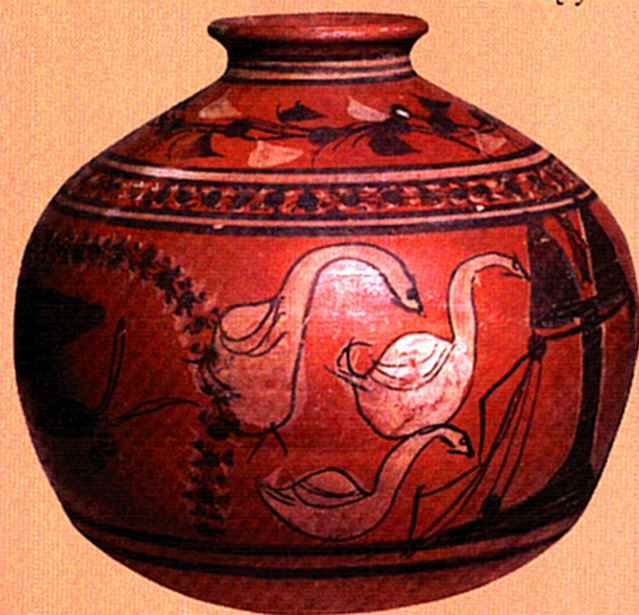
stolica zostaje przeniesiona do Meroe.

okres meroicki.

na granicy północnej pojawiają się Rzymianie.

wyprawa Petroniusza do Nubii.

aksumski władca Ezana po pokonaniu plemion Nuba, które zdobyły miasto Meroe, wchodzi w posiadanie terenów stanowiących kolebkę kultury meroickiej.

Wielka świątynia Amona w Dżabal Barkalu.